

KIEZEN IN DE CRISIS

Morele heroriëntatie als opgave

1. ‘de morele dimensie van de economische crisis’

De organisatoren van het Prinsjesdagontbijt hebben mij gevraagd om te spreken over de opgave tot een morele heroriëntatie samenlevingsbreed naar aanleiding van de economische crisis. Zij veronderstellen dus dat die economische crisis aanleiding geeft tot zo’n morele heroriëntatie, misschien zelfs wel dat die crisis voortkomt uit een morele desoriëntatie, of minstens dat een bisschop wel zal denken dat dat zo is.

En dat klopt. Ik bevind mij daarbij overigens in goed gezelschap: begin dit jaar publiceerde een landelijk dagblad een artikel van onze minister van financiën, Wouter Bos, over de kredietcrisis. Hij stelt daarin: “de crisis is meer een morele crisis dan een financiële crisis. Het hoort niet slechts te gaan over regulering en toezicht, maar minstens zozeer over de balans tussen meer en genoeg, tussen duurzaamheid en snel gewin, tussen korte termijn en lange termijn, tussen matiging en hebzucht”. Hij wil hiermee niet alleen de ‘bankiers’ maar ook de ‘consumenten’ aanspreken.¹

De minister doet een beroep op de klassieke deugd van de **maat** (temperantia) als correctie op het mateloze najagen van meer en sneller. Hiermee roept hij een van de vier kardinale deugden in herinnering, die door de Griekse filosofen al centraal werden gesteld en die door het christendom zijn overgenomen en verder uitgewerkt en aangevuld. Inderdaad kunnen deze deugden een belangrijke oriëntatie bieden te midden van de woelige baren van de financiële en economische onrust.

Eén andere klassieke deugd, de **prudentia**: verstandigheid of voorzichtigheid, bevat al onmiddellijk een waarschuwing: het zou immers onverstandig en onvoorzichtig zijn de pretentie te hebben de oorzaak en de aard van de financiële en economische crisis te kennen, laat staan geheel te doorgronden. Zelfs de deskundigen zijn het daarover niet eens; niet voor niets hebben ze de crisis niet voorzien en konden ze alleen maar achteraf redenen aangeven waarom deze zich voordeed.

¹ De Volkskrant 20 januari 2009

Maar afgezien daarvan zijn er twee specifieke redenen om extra voorzichtig te zijn als het gaat over het verband tussen financiële crisis en moraal:

Ten eerste zou het onverstandig zijn om de financiële werkelijkheid en de moraal al te massief tegenover elkaar te plaatsen. Er is zeker een verband tussen crisis en moraal, maar het is niet gemakkelijk dat verband exact aan te geven. Verschillende experts hebben er al op gewezen dat een belangrijke oorzaak van de crisis ligt in de maatregelen die in Amerika genomen werden om ook de gewone burger aan een eigen huis te helpen. Die doelstelling was op zichzelf moreel gemotiveerd, of minstens werd ze moreel beargumenteerd. Voordat we de moraal tegenover de economie plaatsen, zouden we moeten nagaan in hoeverre de twee vaak met elkaar verweven zijn.

Een ander voorbeeld daarvan: er wordt wel gezegd dat de financiële en economische crisis ook (of zelfs fundamenteel) een vertrouwenscrisis zou zijn; het hernieuwde vertrouwen dat nodig is, verwijst dan naar een morele kwaliteit waaraan het de afgelopen tijd zou hebben ontbroken. Maar men kan zich afvragen of de crisis niet juist voortkwam uit een teveel aan vertrouwen. Er was niet zozeer een gebrek aan vertrouwen, maar het aanwezige vertrouwen werd beschaamd. De Duitse hoogleraar Priddat stelt waarschijnlijk niet zonder reden, dat als er al deugden nodig zijn, dat vooral de ‘deugd van de skepsis’ tegenover gedane beloftes dient te zijn.²

Het is aan anderen om deze verwevenheid van economie en moraal nauwkeurig in kaart te brengen, evenals trouwens het verband tussen moraal en andere crises: de voedselcrisis, de watercrisis, de milieucrisis en andere³.

Maar behalve de deugd van de voorzichtigheid of verstandigheid, verzet ook de **rechtvaardigheid** (iustitia) zich tegen een te vanzelfsprekende band tussen crisis en moraal. Weliswaar is er ongetwijfeld een verband tussen de ontwikkelingen in de economie aan de ene kant, en de verantwoordelijkheid van ons allen voor de morele kwaliteit van het leven aan de andere kant. Maar tegen misbruik van die stelling moet gewaakt worden: de gedachte dat we allemaal verantwoordelijk zijn voor de crisis (omdat we allemaal op een of andere manier in het spel meedoen, al was het maar

² Neue Zürcher Zeitung 20-12-2008

³ Zo wees recentelijk prof.dr. H. ten Have, werkzaam als ethicus bij de UNESCO in Parijs, dat „de rechtvaardigheid in het geding is“ bij de klimaatcrisis, niet alleen wat betreft de armere landen die er nauwelijks toe bijgedragen hebben maar er zwaarder door getroffen worden, maar ook wat betreft toekomstige generaties (in „Het goede leven“, 21-28, augustus 2009).

door onze pensioenvoorziening, of doordat we de meest gunstige rente voor ons spaargeld zoeken), mag er niet toe leiden dat we de verantwoordelijkheden van verschillende betrokkenen niet zuiver onderscheiden. We mogen niet vergeten dat hier in rijke landen degenen die het meest lijden onder de gevolgen van de crisis, degenen die de gevolgen daarvan aan den lijve ondervinden, zij zijn die ontslagen worden en zonder werk en inkomen komen te zitten. Tot die groep behoren voor het overgrote deel mensen, die nauwelijks spaargeld hadden en zich zeker niet met beleggen hebben bezig gehouden. Het was niet hun hebzucht en najagen van korte termijn belang, waardoor de crisis ontstond. En degenen die zich daaraan wel schuldig hebben gemaakt, ondergaan naar alle waarschijnlijkheid veel minder de gevolgen ervan: slechts weinigen hebben het geld dat ze beleggen echt nodig om van te leven. We zijn allemaal verantwoordelijk, maar er is een verschil tussen banken en voedselbanken; en het zou onrechtvaardig zijn om de mensen die we daar respectievelijk aantreffen over één kam te scheren. Daarbij mogen we evenmin onze medeverantwoordelijkheid vergeten voor de ontwikkelingslanden, die bijzonder heftig de gevolgen van de wereldwijde crisis ondergaan.

Bewust van deze waarschuwingen wil ik het dan toch maar wagen, om iets te zeggen over het verband tussen crisis en moraal; per slot van rekening is ook de **moed** een van de vier klassieke hoofd-deugden. Want wat tot nu toe gezegd is, neemt niet weg dat er wel degelijk een verband is tussen de financiële en economische crisis aan de ene kant en de morele kwaliteit van de levenswijze van ons allen aan de andere kant. Deze kwaliteit betreft niet slechts het naleven van ethische humane normen, maar ook breder de zingeving van het menselijk bestaan: achter de financiële crisis gaat ook een ‘zingevingscrisis’ schuil, omdat de doorslaggevende waarom- en waartoevragen niet gesteld worden, laat staan een ‘zinvol’ antwoord krijgen.

2. ‘kiezen als opgave’?

Natuurlijk ligt het verband tussen crisis en moraal deels in concrete handelingen van mensen die zich niet of te weinig hebben laten leiden door bepaalde elementaire morele normen of die bewust of onbewust verkeerde keuzes hebben gemaakt. Er zijn onverantwoordelijke, ‘rücksichtlose’ elementen geweest die wisten dat ze ongedekte leningen gaven of doorverkochten; er zijn ook grote ‘graaiers’ geweest die slechts uit

waren op hun eigen korte termijn belang in plaats van op het algemeen belang van de samenleving (het bonum commune). Er zijn daarnaast veel mensen geweest die zich door een te grote zorg voor hun bezittingen gemakkelijk hebben laten verleiden door aanbiedingen van hoge rendementen voor hun geld. Tegenover dergelijke vormen van immoraliteit zou herinnerd kunnen worden aan elementaire morele principes en normen. Maar wellicht is dat minder nodig (omdat iedereen die boodschap eigenlijk wel kent) of weinig zinvol (omdat het de vraag is of degenen die het aangaat ernaar luisteren).

Een ander verband is interessanter en belangrijker. De mate waarin we allemaal - hoe verschillend ook - mede 'schuldig' zijn aan de crisis, ligt eerder in de wijze waarop ons handelen op financieel en economisch gebied - of het nu gaat om sparen, beleggen of uitgeven - een vanzelfsprekend deel uitmaakt van onze **totale levenswijze**. Er is een soort algemene karakteristiek van onze wijze van leven, die tot uitdrukking komt op allerlei gebieden: zowel op het sportveld, als in de kerk; zowel op de beurs als op de markt; zowel het beheer van onze spaarcenten, als in onze omgang met de natuur. Die onderliggende levenswijze als geheel heeft bepaalde algemene morele kenmerken. Deze verhouding tussen een onderliggende levenswijze enerzijds, en de dingen die we doen, onze concrete handelingen anderzijds, vinden we zowel op het niveau van elke individuele persoon, als op het niveau van een samenleving of cultuur.

Het handelen van een individu wordt namelijk niet in elke situatie opnieuw 'uitgevonden', maar komt voort uit **houdingen** ('**habitus**') die bepalen hoe iemand de werkelijkheid waarneemt, hoe hij daarin optreedt en reageert op wat hem overkomt. In strikte zin kiezen we niet altijd expliciet: vele van onze dagelijkse 'keuzes' worden in feite impliciet gemaakt: ze komen 'als van zelf' voort uit de achterliggende, onderliggende houding die we hebben verworven.

Dit heeft belangrijke implicaties voor de moraal. Het betekent namelijk dat moraal niet alleen te maken heeft met concrete handelingen, met al die dingen die we doen en de keuzes die we maken, maar ook - op de eerste plaats - met die onderliggende houdingen. De morele kwaliteit van een persoon toont zich weliswaar in wat iemand doet, maar datgene wat hij doet wordt ingegeven door de onderliggende houding van waaruit hij leeft.

Hetzelfde geldt voor een dominante tendens in een samenleving of cultuur. Ook een cultuur drukt zich uit in een aantal patronen van vanzelfsprekend gedrag. De morele

kwaliteit van een cultuur vinden we in de onderliggende levenswijze die tot uitdrukking komt op de verschillende maatschappelijke domeinen.

Vandaar het grote belang van de **'deugdethiek'**. Deze richt zich immers niet zozeer op handelingen ('deontologisch' op de normen die het handelen moeten richten of beoordelen, of 'utilistisch/consequentialistisch' het voorzien en wegen van de gevolgen van ons handelen)⁴ maar op de onderliggende houdingen. Zij veronderstelt dat onze morele kwaliteit ligt in de kwaliteit van die houdingen, en ze richt zich op de verbetering daarvan.

Die onderliggende houding kan een gevolg zijn van een bewust gekozen 'levensproject': een dynamische project waarmee we zin willen geven aan het leven. Zo'n project kan teruggaan op een uitdrukkelijke grond-keuze (bijvoorbeeld de keuze voor een leven 'in de politiek' of 'voor de wetenschap', een keuze voor huwelijk en gezin, maar ook een engagement binnen een gemeenschappelijke levensbeschouwing of religie); die grote keuzes bepalen het patroon dat ons verdere leven karakteriseert en dat we geleidelijk vormgeven. Maar de onderliggende houding kan ook voortkomen uit een ontbreken van een bewuste levenskeuze wanneer het leven geleefd wordt zonder bepalend perspectief van een echte vervulling.

Als het onze opgave is om verantwoord te 'kiezen', dan gaat het op de eerste plaats om de grondkeuze of grondhouding die aan ons levensproject ten grondslag ligt en die tot uitdrukking komt in de vele grote en kleine keuzes die we dagelijks maken. Kunnen we dat levensproject, die dragende houding onder al ons handelen, beïnvloeden en sturen? In welke richting? Welke hulpmiddelen hebben we voor zo'n morele heroriëntatie van onze grondhouding?

3. 'morele heroriëntatie'?

Om die vragen op een vollediger manier te beantwoorden, zou het van belang zijn om eerst onze feitelijke levenswijze en de feitelijke onderliggende houdingen van onze cultuur kritisch te beschrijven. Door zo een spiegel aan echte waarden voorgehouden te krijgen, en door dat spiegelbeeld te confronteren met wat we zeggen of menen na te

⁴ Vgl. bijv. Paul van Tongeren, Vier typen van ethische theorie. Een encyclopedisch overzicht. In: A. van Melle & P. van Zilfhout (red.), *Woorden en daden. Een inleiding in de ethiek*. Amsterdam/Heerlen: Boom/OUNL 2008, pp. 173-180.

streven, zouden we gemotiveerd kunnen worden tot een morele her-oriëntatie. Maar wellicht kan hier volstaan worden met een verwijzing naar enkele markante karakteriseringen.

De franciscaanse filosoof Theo Zweerman heeft onze cultuur gekenmerkt als lijdend aan (onder meer) een ‘opvoeringssyndroom’⁵; ‘opvoering’ heeft daarbij een dubbele betekenis: het verwijst ten eerste naar het opvoeren van een toneelstuk en betekent dan dat onze cultuur sterk gericht is op ‘toneelspel’: we zijn sterk gericht op hoe we worden gezien, bouwen aan ons imago, positie en prestige, investeren in logo’s, organiseren het ene evenement na het andere, etc; ten tweede verwijst het naar het opvoeren van een motor en betekent het dat alles wat wij doen, getekend wordt door een constante drang naar meer en beter en sneller. Dit laatste kwam ook terug in een toespraak die de vroegere minister van ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk hield op een diocesane ontmoetingsdag te Rotterdam (12 september 1998). Hij bekritiseerde het moderne mensbeeld in onze samenleving met de begrippen: “meer, mijn en materieel” en stelde daar het christelijk mensbeeld tegenover.⁶

Drieslagen worden vaker gehanteerd bij dergelijke karakteriseringen. In literatuur over kwaliteitszorg op allerlei domeinen (zorg, onderwijs, etc.) wordt wel een drieslag gehanteerd, die al even pregnant is. Er is daar sprake van “de drie e’s” waaraan kwaliteit gebonden zou zijn: ‘effectief, efficiënt en economisch’, waarin als grondoriëntatie tot uitdrukking komt dat één dimensie het primaat heeft boven alle andere wezenlijke dimensies van het menselijk bestaan en van de samenleving. De drie ‘m-en’ van Jan Pronk leggen de vinger op een mateloze hebzucht, de drie ‘e-s’ suggereren een leegte met betrekking tot het morele goed in dienst waarvan economisch, efficiënt en effectief handelen pas zin krijgt.

Het Shell-concern heeft geprobeerd die lacune te vullen in de drieslag: **people, profit, planet**; welke al snel door anderen werd overgenomen en het motto werd van duurzaam of maatschappelijk verantwoord ondernemen. Met het woord “people”

⁵ Vgl. Theo Zweerman, ‘Als een schelpdier. Gedachten over kwetsbaarheid en weerbaarheid’, in: Theo Zweerman, *Wondbaar en vrijmoedig. Verkenningen in het licht van de spiritualiteit van Franciscus van Assisi*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2001, p. 11-42. Als tweede ‘syndroom’ noemt hij het ‘verzekerings-syndroom’, dat ons aanzet om ons steeds omvattender te verzekeren tegen de risico’s van onze eigen levenswijze.

⁶ Deze kritiek sluit precies aan bij het drie sss-programma dat we in het bisdom Rotterdam ontwikkeld hebben op grond van het ‘dubbelgebed’ van het evangelie: liefde tot God (spiritualiteit) en liefde tot de medemens (solidariteit) en de onmisbare voorwaarde daartoe van de ‘soberheid’ of matigheid. In feite vraagt het Evangelie, wellicht meer dan vroeger, om een consequente ‘tegenbeweging’, tegen megaprocessen als secularisering, individualisering en economisering.

wordt bedoeld dat het de onderneming ook gaat om de sociale situatie van de mensen, met wie ze werkt, en met het land waarin ze werkt. Met het woord “planet” wordt verwezen naar de zorg voor milieu en klimaat. Deze twee begrippen 'omlijsten' het woord “profit” dat daardoor in zijn omvang beperkt wordt. Deze gedachtengang geldt natuurlijk niet alleen voor producenten, maar ook voor consumenten, in de eigen samenleving en wereldwijd. De financiële crisis maakt helaas duidelijk dat de ,profit', gewinzucht, toch al het andere overheerst. Personen en planeet worden toch slechts functioneel gezien, als menselijke hulpbronnen (human resources) en natuurlijke grondstoffen. Het ,functionele' – alles wordt gezien en behandeld in functie van eigen belang en rendement – laat weinig of geen ruimte voor het 'relationele', voor authentieke humaniteit.

Tijdens een symposium georganiseerd door het NCW heb ik voorgesteld om een vierde woord toe te voegen dat ook met een 'p' begint, van oorsprong een Grieks woord, maar ook in het Engels gebruikt, namelijk het woord “**pneuma**”, dat ,geest' betekent.⁷ Met het woord “pneuma” wordt niet een functionele maar een relationele, niet een materiële, maar een spirituele dimensie uitgedrukt, zodat de hele menselijke persoon wordt omvat. De waardigheid van de menselijke persoon is de grondslag van de sociale leer van de Kerk. Ze geldt niet alleen voor **élke** mens, zonder onderscheid van maatschappelijke positie of capaciteiten, zonder onderscheid van volk, taal, cultuur. Ze geldt ook voor **héél** de menselijke persoon, in al de rijkdom van haar dimensies. De mens is meer dan consument of producent, de mens is vooral een sociaal en relationeel, moreel en spiritueel wezen. Tot het integrale mens zijn behoren in het bijzonder de relaties met de medemens, met de geschapen natuur, en met God Schepper, die de mens naar Zijn beeld en gelijkenis geschapen heeft.

Ook de vier voornaamste deugden uit de grote deugdethische traditie passen in deze oriëntatie. Moed, maat verstandigheid en rechtvaardigheid worden vanwege hun spil-functie aangeduid als scharnierdeugden (vandaar: 'cardinale' deugden; cardo betekent spil of scharnierpen). Het zijn de coördinaten voor een goed en menswaardig menselijk leven en samenleven. In de christelijke mensvisie wordt deze oriëntatie op

⁷ Zie: Geroepen en Verantwoordelijk. Luisteren in de Randstad. 2003, pag. 75.

‘heel de mens’ nog duidelijker door de drie ‘theologische’ deugden van geloof, hoop en liefde.

De kern van die deugden en de centrale leidraad van de morele heroriëntatie die ze bevatten, komt het duidelijkst tot uitdrukking in het begrip ‘**spiritualiteit**’: datgene waarom het draait in de **rechtvaardigheid** die volgens Aristoteles de belangrijkste van de kardinale deugden is, en in de **liefde** die volgens Paulus de belangrijkste is van de theologale deugden en waarvan Benedictus XVI in zijn recente encycliciek benadrukt dat ze de kern is van de sociale leer van de kerk⁸.

Maar wat is spiritualiteit? In een tijd waarin zelfs glossy’s daaraan worden gewijd en het zelf een ‘product’ lijkt geworden, waarvoor een ‘markt’ zou bestaan, is die vraag meer dan ooit van belang.⁹

Spiritualiteit betreft precies de cultivering van onze **wezenlijke relationaliteit**, zowel met anderen, als met de Ander; en deze twee vormen van relationaliteit, met andere mensen en met God, staan niet los van elkaar.¹⁰ Mensen zijn relationele wezens.¹¹ De mens wordt geboren uit de relatie tussen twee personen, vader en moeder. Tussen geboorte en dood leeft hij ingeweven in relaties met anderen en wordt hij gedragen

⁸ Zie nr. 2 van de encycliciek *Caritas in veritate*: „Liefde is de rode draad die door de sociale leer van de Kerk loopt. Iedere door deze leer beschreven verantwoordelijkheid en verplichting komt voort uit de liefde, die – in de woorden van Jezus – de samenvatting van de gehele wet is (vgl. Mt. 22, 36-40). De liefde geeft aan de persoonlijke relatie tot God en tot de naaste de juiste inhoud; ze vormt het principe niet alleen van microbetrekkingen – in vriendschap, familie en kleine groepen – maar ook van macrobetrekkingen – in sociale, economische en politieke verbanden“ en nr 6 „„*Caritas in Veritate*“ is het principe waar de sociale leer van de Kerk om draait, een principe dat effectief vorm aanneemt in de criteria die richting geven aan het morele handelen“.

⁹ In een landelijk dagblad (NRC 23 maart 2009) verscheen een artikel, ondertekend door een groep ‘auteurs’ (Lans Bovenberg, Adjiedj Bakas, Marleen Barth, Jan Hol, Doekle Terpstra en Wim van der Donk) waarin de financiële crisis een “wake up call” wordt genoemd, “die om heroriëntatie vraagt”, om bezinning op essentiële humane waarden die de menselijke waardigheid bepalen, welke niet “voortkomt uit onze eigen prestaties of bezittingen, maar uit onze relaties met anderen en met de Ander, die de Schepper en de Eeuwige wordt genoemd.”

¹⁰ Vgl. voor het vervolg van deze paragraaf: Paul van Tongeren, *Mens zijn in relaties: erkenning en zorg*. In: *Streven* 68(2001)11, p.963-973. Ook andere auteurs hebben deze ‘wezenlijke relationaliteit van de mens’ uitgewerkt; vgl. bijv. Roel Kuiper, *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam 2009, pp. 115vv.

¹¹ Vgl. *Caritas in veritate*, nr. 53: „De mens als geestelijk schepsel verwerkelijk zich door intermenselijke relaties. Hoe meer hij die relaties op authentieke wijze beleeft, des te meer rijpt ook zijn eigen persoonlijke identiteit. Niet door afzondering komt de mens tot zijn recht, maar door zichzelf in relatie met anderen en met God te plaatsen. De betekenis van zulke relaties is dan ook fundamenteel. Dat geldt ook voor de volken“. Vgl. nr 54 „Het thema van de ontwikkeling van de volken valt samen met het betrekken van alle personen en volken bij de ene gemeenschap van de familie van de mensheid, gegrondvest op de fundamentele waarden van gerechtigheid en vrede in solidariteit. Deze visie wordt door de onderlinge relatie van de Personen van de Drie-eenheid in het ene Goddelijk Wezen helder verlicht.“ Vgl. nr 55: „de christelijke openbaringvooronderstelt een metafysische interpretatie van het *humanum* waarin het vermogen tot relaties een wezenlijk element vormt.“

door dat weefsel. Het christelijk geloof versterkt en radicaliseert dit inzicht: het leert dat de mens geschapen is naar het beeld van God. Deze God van wie wij het beeld in ons dragen is zelf wezenlijk persoonlijk en relationeel: één God in drie personen: Vader, Zoon en Geest. ‘Geest’, pneuma/spiritus, is de naam voor de relatie tussen Vader en Zoon, en tussen God en mens. Zoals een vader geen vader kan zijn zonder kind (zoon of dochter), evenmin als andersom, zo wordt een mens geen mens, geen menselijke persoon, zonder deze wezenlijke relationaliteit. En in zijn relaties met anderen verwerkelijkt hij zichzelf als beeld van God en realiseert hij zijn relatie met die God, die liefde is¹².

Een mens is als mens wezenlijk relationeel. Dat betekent dat hij slechts ‘mens’ kan worden door en in relaties. En dat impliceert dat we het over een bijzonder soort relaties hebben. Er bestaat een grote veelheid van relaties: een economische tussen producent en consument, een onderrichtende tussen docent en leerling, een zorgende tussen arts en patiënt, enzovoort. Maar al deze relaties staan in functie van, en putten niet de wezenlijke humane relationaliteit uit, noch kunnen ze deze vervangen. Een mens is geen mens zonder andere mensen. Op dit fundamentele niveau is er niet eerst een autonoom individu dat kiest om met andere mensen een bepaalde relatie aan te gaan. Op dit fundamentele niveau gaat het niet om functionele relaties, maar om ten volle ‘interpersoonlijke’ relaties.

Een functionele relatie kan worden beschreven in functionele termen: een leraar onderwijst, een arts geneest, enzovoort. Maar waarin bestaan die ‘wezenlijke’ relaties? Een antwoord hiervoor vinden we in de twee soorten van deugden die ik genoemd heb, en met name in de belangrijkste uit beide reeksen. Allereerst de ‘rechtvaardigheid’: deze betekent: recht doen aan jezelf en de ander, hem of haar erkennen en respecteren als een andere mens; en dat impliceert dat we niet accepteren dat hij in onmenselijke condities verkeert. Vervolgens de liefde. Deze betekent gerichtheid op de ander, bekommernis om, en zorg voor de ander; niet alleen je eigen belang relativeren maar jezelf onbaatzuchtig inzetten voor de ander; en dat impliceert dat we niet weggijken als we hem tegenkomen op ons pad. (cf. Lc. 10: de parabel van de barmhartige Samaritaan). Rechtvaardigheid en liefde: gerecht handelen en liefdevol zorg dragen zijn de twee vertalingen van onze wezenlijke relationaliteit. Deze betreft zowel de relaties met andere mensen als met God. Geen spiritualiteit

¹² Vgl. „Deus Caritas Est“: de eerste encycliciek van Benedictus XVI, Rome 2006.

zonder solidariteit - die twee zijn niet van elkaar los te maken, want: “wat ge aan de minsten der mijnen hebt gedaan, dat hebt ge aan Mij gedaan.” (Matth. 25: 45). De enige echte ‘bonussen’ die hun waarde behouden op het einde van een mensenleven zijn volgens het Evangelie de ‘werken van barmhartigheid’.

Vóórdát mensen functionele relaties aangaan, staan ze al in relatie: met elkaar en met God. Of beter: ze bestaan slechts als mens, indien (en in de mate waarin) ze naast en boven hun functionele relaties deze fundamentele relaties van liefde en rechtvaardigheid in praktijk weten te brengen. Menselijkheid, of menselijke waardigheid bestaat als opgave: als de opgave om onze wezenlijke relationaliteit te verwerklijken.

4. ‘onmacht, onvermogen, gebrek aan sturingsmogelijkheden’?

Misschien lijkt zo’n pleidooi voor een morele heroriëntatie langs de lijn van de spiritualiteit en de deugden vruchteloos want vergeefs. Wat schieten we daarmee op als het erom gaat de economische crisis te overwinnen, of de recessie die ons dwingt tot bezuinigen.¹³ Wat hebben we hieraan als het erom gaat nieuwe crises te voorkomen of om de andere crises die steeds dreigender worden (de klimaat-crisis, de voedsel-crisis, enz.) te boven te komen? Wat is, zelfs in het persoonlijke leven, het nut van de deugden en van de spiritualiteit die daarvan de kern vormt: hoe kan ik ze inzetten bij het maken van concrete keuzes? En als dat al kan, wat is het effect van persoonlijke keuzes op maatschappelijke processen? Is zo’n voorstel - als het al zinvol is - niet te veel gericht op individuele personen? en doet het niet te weinig recht aan de makro-aspecten van de crisis?

Een antwoord op deze vragen ligt in de prudentia. Voorzichtigheid impliceert bescheidenheid en niemand kan de pretentie hebben een gemakkelijke en snelle panacee voor alle kwalen te bieden. Dat neemt niet weg dat juist in deze problemen de weg langs de deugden belangrijk lijkt te zijn, en wel om twee redenen.

De deugdethiek leert dat mensen in alles wat ze doen en laten, steeds ook de vorming van hun onderliggende houding beïnvloeden. Met elke handeling die wij stellen of

¹³ Cf. Interview Volkskrant 12-8-09 met prof. Lans Bovenberg: „we staan aan de vooravond van twee decennia schraalhans keukenmeester.“

nalaten, trekken we als het ware een spoor; die sporen worden steeds dieper en maken het steeds meer vanzelfsprekend dat we op zo'n zelfde manier blijven handelen. Die sporen zijn onze karaktertrekken of houdingen die zo bepalend zijn voor die vele expliciete en impliciete dagelijkse keuzes. Door in te zien dat ons handelen op elk moment consequenties heeft die veel verder strekken dan de concrete situatie van dit moment – niet alleen voor de zin van ons eigen leven maar ook voor de humane en humaniserende relaties met de medemens en de samenleving - zal ons besef van verantwoordelijkheid voor eigen handelen alleen maar kunnen toenemen.

Deugden zijn verder de beste vormen van zulke onderliggende houdingen; het zijn die houdingen die een mens goed maken, of die hem het meest tot vervulling brengen. Hoe komt het echter dat we regelmatig anders handelen, anders dan we beseffen dat goed is? We kennen allemaal het antwoord: er zijn vele verleidingen: wie wil niet het beste rendement voor zijn spaargeld? wie voelt niet als het erop aankomt op de eerste plaats de zorg voor eigen lijf en goed? Wie stelt niet vanzelfsprekend het eigen belang centraal? Inderdaad; en juist daarom is de deugdenethiek onmisbaar. Want door deugdenbeoefening worden we minder afhankelijk van de verleidingen van het moment. Wij kunnen ons voorbereiden op en wapenen tegen de zucht naar bezit, genot, macht, en dergelijke, door te werken aan onze onderliggende houdingen en aan de spiritualiteit die ons bezielt en stuurt.

Daarmee is tegelijk gezegd dat de werking van de deugd (of het effect van het deugdelijk cultiveren van onze spiritualiteit) alleen op de lange termijn bestaat. Het is geen oplossing voor de korte termijn. Volgens deskundigen zal overigens deze crisis niet met een paar maanden voorbij zijn en kan ze niet door een paar maatregelen verholpen worden. Voor de onderliggende morele problematiek geldt dat des te meer. Dat is echter geen reden om daar minder aandacht aan te geven - integendeel!

Dit jaar verscheen een Duitse vertaling van een publicatie van 1993 van de toenmalige aartsbisschop van Milaan, kardinaal Carlo Maria Martini, over de kardinale en theologale deugden. Deze uitgave heeft de treffende titel "Ohne Tugend geht es nicht. Was unsere Gesellschaft braucht".¹⁴

+ A.H. van Luyn s.d.b.
bisschop van Rotterdam

¹⁴ Verlag Neue Stadt, München, 2009.